

**Gerelyes Ibolya: Oszmán-török fémművesség.
A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének szakkatalógusa
ÓKR K 68345**

Munkaterv

A 2007. júliusában benyújtott, illetve elfogadott módosított munkatervben foglaltak szerint, valamint a projekt szerződés határidejének 2010.06.30-ig történt meghosszabbítása (a TTIK-1729/2009.04.08. számon iktatott e-mail kérelem engedélyezése) alapján a pályázat futamideje alatt az alábbi munkákat végeztem el.

A pályázat keretében – a munkatervnek megfelelően – 33 db ezüst tárgy anyagvizsgálatát végeztettem el az MTA debreceni Atommagkutató Intézetében. A munkára Dr. Kis-Varga Miklós tudományos főmunkatársat kértük fel.

A rendelkezésünkre álló keretből elvégeztettem a balkáni török ezüst csészék, a törökös-balkáni ékszerek, a feliratos török gyűrűk, valamint a bronz- és rézedények fotóztatását. Folyamatosan dolgozunk a katalógus illusztrációs anyagának véglegesítésén, és a képanyag szerkesztésén.

Elkészült és szerkesztésre került a katalógus tárgy leíró része és bibliográfiája. Az elvégzett kutatások alapján összeálltak, és önálló tanulmányok formájában egyes részleteikben kiadásra kerültek a katalógus bevezető tanulmányai (lásd mellékelt bibliográfia).

A 17. századi törökös-balkáni ékszer együttesek elemzése előadás formájában elhangzott az „*Identitás és kultúra a török hódoltságban*” című, 2008. szeptemberében Esztergomban, az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya által megrendezett konferencián.

2008-ban a School of Oriental Studies (London), 2009-ben a Museum für Angewandte Kunst (Bécs) könyvtárában végeztem kutatásokat.

2008-ban részt vettem az *Union Européenne Arabisants et Islamisants* Lipcsében megrendezett kongresszusán

A munkaterv értelmében szakkönyveket vásároltam.

Az OTKA Társadalom- és Bölcsészettudományi Kollégiuma elnökének engedélyével (2010. május 7.) a 2., 3.1, 3.3 költség sorok maradvány összegét (120e Ft-t) az 1.4, illetve az 1.2 rovatokra csoportosítottuk át.

Mivel a véglegesen jóváhagyott költségvetés a magyarról angol nyelvre való fordítás költségeit nem tartalmazta, így az eredeti munkatervtől eltérően – de a módosított, és végül elfogadásra került munkatervnek megfelelően – a katalógus fordítására nem került sor. Ennek elvégzését más, az OTKA pályázaton kívüli keretből tervezzük.

Az egyes gyűjtemény részek elemzése, új eredmények:

1. A régészeti leletanyag:

A gyűjteménynek komoly régészeti vonatkozásai vannak, és jelentős információs anyaggal szolgál a jelenkori kutatások számára is, annak ellenére, hogy a kétszáz év alatt felhalmozódott kollekció nagyobb részt nem tudatos gyűjtés eredménye, és nem hiteles ásatásból származó régészeti leletanyag, hanem földmunkák, építkezések, stb. során véletlenszerűen előbukkanó, vagy a lelkes magángyűjtők által a saját környezetükben hozzáférhető, ott fellelhető tárgyak alkotják. A nagyszámú, lelőhelyes darab kiemelt jelentőséget kap annak fényében, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum megalakulásától a 20. század elejéig a történeti Magyarország területéről gyűjtötte a tárgyakat. Éppen ezért a múzeumban felhalmozódott tárgyi anyag jól tükrözi az egy adott térségre jellemző korabeli, mindennapi tárgyhasználatot, valóságos keresztmetszetét adva annak a tárgyi kultúrának, amely a magyarországi török hódoltságra, és az azt követő évtizedekre jellemző volt. Az általunk vizsgált időszakban különösen érdekes lehet a leletek összetételének elemzése, így a törökös balkáni eredetű tárgyak megjelenésének térbeli és időbeli követése. Ennek következtében, elsősorban a délvidéki eredetű leletek miatt, az MNM a hódoltság kori kutatásokat komoly mértékben segítő összehasonlító anyaggal rendelkezik, amelynek révén nagyobb biztonsággal határozható meg bizonyos tárgytípusok kora és eredete. A kor régészeti kutatásának egyik újabban felfutó ága éppen a betelepülő balkáni népesség tárgyi hagyatékát, a hozzájuk kapcsolódó temetők anyagát kívánja meghatározni. Úgy tűnik, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe az elmúlt százötven-kétszáz évben bekerült tárgyak feltétlenül segíteni fogják ezt a kutatómunkát.

A pályázat futamideje során a gyűjtemény régészeti részét illetően két kérdésben sikerült a kutatás korábbi álláspontjához képest lényegesen más; illetve új eredményt kimutatnunk.

a) Keltezés

Az európai, illetve a magyar műhelyekben készült tárgyaktól látványosan különböző török, vagy balkáni eredetű darabokat már a kutatás korai szakaszában jól elkülönítették, és sokszor jó érzékkel helyesen, máskor csak jobb híján, a hódoltság korához kapcsolták. Mára már tudománytörténeti érdekesség, hogy egyes oszmán fémtárgyakat – például az oktaéder alakú bronzsúlyokat – a korai kutatás a római korra helyezte.

Az 1990-es évek második felére már jelentős számú anyagközlés látott napvilágot, amelyre alapozva meg lehetett kezdeni az országosan rendelkezésre álló anyag szisztematikus felgyűjtését. Az országos anyaggyűjtésre, illetve az ahhoz kapcsolódó anyagvizsgálatokra egy korábbi OTKA-kutatás keretén belül került sor (Török réz- és bronzművesség Magyarországon 1995–1998. T 018060)

A jelen pályázat keretében a gyűjteményben elvégzett munka, nevezetesen a hiteles ásatásokból származó leletanyag és a korábban akár lelőhellyel, akár a nélkül múzeumi gyűjteménybe került tárgyak széleskörű, összehasonlító elemzése, a bekerülés körülményeinek behatóbb vizsgálata, az anyagvizsgálatok elvégeztetése, valamint az újabban ismertté vált szakirodalmi párhuzamok feldolgozása alapján kétségessé vált egyes tárgytípusok korábban egyértelműnek látszó keltezése. Bizonyosnak látszik, hogy a korábban egységes korúnak tartott leletanyag keltezését tekintve lényegesen differenciáltabb képet mutat. Van az oszmán-török, illetve törökös balkáni fémtárgyaknak, és ezen belül különösen a rézedényeknek egy olyan köre, amely a hódoltság után került magyar területre, ám mégis része a régészeti leletanyagoknak.

Fel kell adnunk a korábbi, alapvetően minden török leletet 16–17. századnak meghatározó gyakorlatot, és – ha csak a régészeti feltárás ezt egyértelműen ki nem zárja – mérlegelnünk kell annak lehetőséget, hogy a földből előkerülő török vagy törökös balkáni fémtárgy nem a hódoltság korában, hanem azt követően, egy későbbi időpontban került magyar területre, valamint hogy a tárgy még a hódoltság utáni évtizedekben is használatban volt. E tárgyak egy része kereskedelmi kapcsolatok révén, ún. görög kereskedők közvetítésével juthatott el Magyarországra az 1718. évi pozsareváci békét követő időszakban.

A pályázati munka során a MNM gyűjteményének tárgyai sorában is sikerült elkülöníteni ezt a későbbi réteget.

A nem régészeti eredetű, nem földből előkerült tárgyak esetében is kimutatható volt, hogy a korábbi szakirodalmi adatokkal ellentétben a gyűjteményben nagyobb számban halmozódtak fel a hódoltság utáni időszakban készült tárgyak. Egyes esetekben ez a beütött tundra pontosabb olvasatával is bizonyítható, ahogy arra néhány tárgy esetében már Fehér Géza felhívta a figyelmet, revideálva saját, korábbi kutatásainak eredményeit.

b) A lelőhelyek alapján levonható tanulságok – a leletanyag etnikai háttere

A bevezetőben elmondottak alapján az MNM gyűjteményében felhalmozódott anyag nem tekinthető a hagyományos értelemben vett régészeti leletanyagnak. Ennek ellenére mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a lelőhelyekre, továbbá a gyűjtők személyére és lakóhelyére vonatkozó, régészetileg is értékelhető adatokat. Ezeket térképre vetítve ugyanis felvázolható bizonyos tárgytipusok területi elterjedése és egyes lelőhelyeken való koncentrálódása.

A pályázat futamideje alatt elvégzett vizsgálat arra a kérdésre kereste a választ, hogy az értékelhető lelőhelyek térképre vetítésével kirajzolható-e a balkáni eredetű népességhez köthető leletanyag elterjedése.

A törökös balkáni ivócsészék, török, és törökös balkáni gyűrűk, valamint a lemezes csüngős filigrános ezüstékszerek – előfordulásának térképre vetítésével a Dél-Alföldön határozottan kirajzolódik egy Battonya–Mezőhegyes–Makó–Bácsalmás–Bátmonostor vonal, amelytől északra ez a tárgyi anyag nem fordul elő. Ez a vonal a Dunántúlon a pillanatnyi adatok alapján lényegesen bizonytalanabb, hiszen felbukkannak tárgyak Mohács, Pécs, Dunaföldvár, Dombóvár lelőhellyel, a Fonyód-bézsényi temető gyűrűlelete azonban azt mutatja, hogy e tárgyak, pontosabban az ezeket használó népesség megjelenése a Balaton déli partjaig követhető.

Ezen tárgy típusok elterjedési vonala megfelel a történeti forrásokból a terület etnikai változására vonatkozóan kibontakozó képnek. E szerint a Duna-Tisza közén a beköltöző balkáni népcsoportok, illetve a magyar etnikum határa élesen elválik. A szegedi szandzsák 1591-ben kelt dzsizje deftere szerint a „Tisza mentén csak Szeged környékén maradtak magyarok, Zentától délre mindenütt szlávok laktak.” A szabadkai náhije teljesen, a bajai nagyobb részt rác lakosságú volt. A magyar etnikum a Baja körüli falvaktól északra jelent meg újra. Ez az etnikai kép a 17. században sem változott meg. A Szeged-Baja vonaltól északra a lakosság magyar volt, ezen a területen a szerb népesség csak a töröktől való visszafoglalás utáni telepedett meg.

Ha a dunántúli lelőhelyeket vetítjük térképre, nem kapunk ilyen egyértelmű képet. A lemezes-csüngős filigrános ezüst ékszerek eddigi ismereteink szerint gyakorlatilag csak Tolna megyéből (Dombóvár – Kajdacs – Dunaföldvár) kerültek elő. Ez igaz az ezüst ivócsészékre is, ez esetben egyetlen – és ez is feltételes adat – Dombóvár lelőhellyel. A törökös balkáni gyűrűkre vonatkozóan jelenleg csak két adatunk van; egy Somogy megyei: a Fonyód-Bézsényi temető két, török stílusú jegyket mutató, felirat nélküli gyűrűje, és egy Baranya megyei: a

Pécs-bányatelepi lelet karneol köves gyűrűje. E szórványos és kevés adatból kibontakozó kép azonban nem mond ellen a történeti források adatainak, miszerint a magyar, illetve a beköltöző balkáni népesség által lakott területek határát a Dunántúlon nem lehet élesen meghúzni. A területre vonatkozó szandzsákösszeírások alapján az 1580-as évek elejére nagy számú balkáni eredetű lakosság beáramlása mutatható ki a Balaton déli partjától a Kaposvár-Dombóvár vonalig terjedő sávban. Pontosan ez az a terület, ahol a fentiekben elemzett törökös balkáni fém-leletanyag megjelenik. Ugyanakkor úgy látszik, hogy a 17. század közepéig magyar lakosságú Baranyában is megjelennek a balkáni eredetű fémtárgyak már a 16. század negyedik negyedében.

2. A királyi Magyarországon és Erdélyben élő nemesi családok hagyatéka:

A tárgyak eredetét vizsgálva egyértelművé vált, hogy a jelen katalógusban összefoglalni kívánt gyűjtemény-egységben, a nemesi családok anyagából nagyon kevés török eredetű tárgy őrződött meg. Gyakorlatilag csak néhány nevesíthető darabunk van; részben Teleky Sámuel 1926-ban árvezett hagyatékából, részben pedig az Esterházy család 1947-ben múzeumba került, elveszett, majd 1985-ben állam közti egyezmény keretében visszakapott tárgyaiból. A Teleky gyűjtemény egy része 18. század eleji gyűjtésből származik, az Esterházy darabok a magyarországi török hódoltság korához köthetők.

3. Balkáni gyűjtés a 19. század elején - első felében:

Jelen kutatások során kirajzolódott egy Jankovich Miklós személyéhez köthető, erőteljes, szándékos gyűjteménygyarapítási irányzat a 19. század elején - első felében, amelynek eredményeként jelentős számú balkáni-törökös tárgy került a Nemzeti Múzeum tulajdonába. Jankovich több tárgycsoportban gyűjtött; ezüst csészék, gyűrűk, balkáni ékszerek. A tárgyak egy része a leltárkönyvi bejegyzés szerint Dalmáciából került Ausztriába, majd Bécsben árverésre, és onnan Jankovich tulajdonába. A Jankovich-gyűjtemény darabjai nagyobb részben a gyűjtéssel egyidős, a 18. század második felében, illetve a 19. század elején készült, a tárgyi néprajz gyűjtőkörébe tartozó darabok.

A gyűjtemény egy jelentős része szétszóródott, a leltárkönyv és az adattári adatok alapján azonban részben rekonstruálható.

4. Anatóliai gyűjtés a 19. században

A teljes gyűjteménynek számszerűségét tekintve ez a legkisebb része, alig néhány, konkrét családhoz köthető darabbal; az eladók adatai szerint Zichy József, illetve Hopp Ferenc tulajdonából. A gyűjteménynek ezen darabjai is a hódoltság utáni időszakra keltezhetőek.

5. Anyagvizsgálatok

Az anyagvizsgálatok alapján a különböző származású és korú ezüst tárgyak között jelentős összetételbeli különbség volt kimutatható. A 17. századi törökös-balkáni ékszerek, és a balkáni műhelyekhez köthető, 18-19. századra keltezhető darabok magasabb réztartalmú ötvözetek, mint a korábban készült, illetve a próba- és mesterjegyes darabok. Az azonos anyagösszetétel arra figyelmeztet, hogy balkáni eredetűnek kell tekintenünk a felírtos pecsétgyűrűk egy meghatározott, Budán előkerült csoportját is, annak ellenére, hogy korábban ezeket a kutatás megpróbálta egy hódoltság kori budai török ötvösműhelyhez kötni. A balkáni

ezüst csészék csoportján belül is külön választható néhány darab, melyeknek réztartalma magasabb, ezüst tartalma viszont alacsonyabb az átlagosnál. Ez utóbbi tárgyak díszítmény-rendszere azonos elemeket tartalmaz – oldalukon stilizált árkád-ívek alatt, domborított-véselt technikával kialakított, stilizált állatalakok sora látható – és lényegesen eltér a gyűjtemény többi darabjától. A rézedények esetében ugyancsak eltérés mutatható ki a hódoltság korában, illetve a 18. század elején készült darabok anyagának összetétele között. Az utóbbiak réztartalma alacsonyabb, cink tartalma viszont magasabb volt.

Budapest, 2010-07-29

Gerelyes Ibolya
Magyar Nemzeti Múzeum